

ŠTA MOŽEMO DA NAUČIMO IZ SOKRATOVOG ODNOSA PREMA SMRTI?

Esej

Danijela Vučević

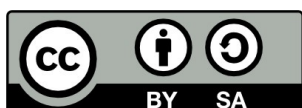
Univerzitet u Beogradu, Medicinski fakultet, Srbija
danijela.vucevic@med.bg.ac.rs

Uvod

„Neistražen život nije vredan življenja...Naš najvažniji cilj u životu treba da bude uzdizanje naše duše. Drugim rečima, da svakim danom sve više prosvećujemo svoj duh, i svakim danom se osećamo sve više slobodnim i boljim... Obični ljudi ne shvataju da se oni koji se zaista bave filozofijom, zapravo, direktno pripremaju za smrt /Sokrat/“.

Šta će biti sa mnom kada umrem? Da li smrt predstavlja apsolutni kraj, ili postoji život nakon smrti u nekom drugom obliku? Ova pitanja od egzistencijalne važnosti su oduvek bila neizostavni deo života ljudi u svim erama civilizacije, predstavljajući fundamentalna pitanja ne samo religije, filozofije i mitologije, već i biomedicinskih nauka. U tom kontekstu, jedno od najosetljivijih područja medicine je pristup umirućem bolesniku i članovima njihovih porodica, imajući u vidu, da je smrt u našoj kulturi, kao što je zapazio čuveni pisac, univerzitetski profesor, scenarista i akademik, Mehmed Meša Selimović „možda najveća tajna i užas. I kad ne mislimo na nju, ona misli na nas. Sačekuje nas na nekom ćošku, uvijek nespremne.“

Smrt je poslednja i ujedno najveća kriza u životu sa kojom se čovek suočava. Poznato je da se na kraju života naglašavaju bazične osobine ličnosti, koje su bile skrivene i kontrolisane usvojenim moralnim i socijalnim normama. S obzirom da smrt predstavlja graničnu nepoznatu situaciju, dominantne emocije koja se javljaju u korelaciji, kako sa filozofskim, tako i sa nefilozofskim poimanjem fenomena

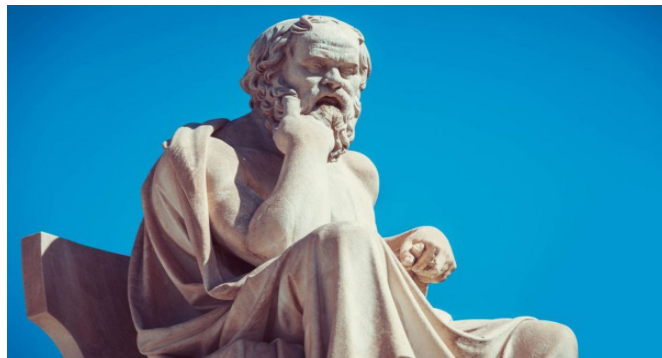

smrti su tuga i strah.

Čovek se oduvek bojao smrti i pokušavao da kontroliše ovaj strah. Štaviše, u evropskoj tradiciji i zapadnoj kulturi kojoj i mi pripadamo, ovaj strah se sve više povećava, prerastajući u užas, zbog čega je u savremenom društvu sve snažnija i urgentnija potreba za razumevanjem procesa umiranja. Kada je kraj života veoma blizu, ranjivost ili emocionalna patnja ispoljavaju se najčešće kao otuđenost, napuštenost, odbačenost ili osećanje ugroženosti. Unutrašnji doživljaj umirućeg je najčešće zaprepašćenje. Spoljnji svet izgleda nerealan.

Proces umiranja je individualni čin i predstavlja neizbežno i jedinstveno ljudsko iskustvo. Posebno mesto kod straha od umiranja ima strah od samog čina umiranja, koji suštinski predstavlja strah od gubitka kontrole nad sobom i gubitka svesti, kao i strah od nestajanja i prelaska u nematerijalno stanje. Takođe se javlja i strah od loše smrti, telesne patnje, psihičkog bola i agonije, kao i telesnog i psihičkog propadanja. Uz to, sa strahom od umiranja povezana je i stalna neizvesnost kada će taj momenat nastupiti (*hora incerta*), a to je itekako uznemirujući činilac.

Nasuprot tome, moguće je, čak i uprkos nepravednim optužbama, spokojno i mirno umreti, i pri tom, od vlastitog procesa umiranja i smrti napraviti umetničko delo, kao što je to učinio Sokrat (Slika 1). Odajući počast Sokratu, rimski filozof Lucije Enej Seneka (lat. *Lucius Annaeus Seneca*), u svojoj zbirci filozofskih pisama „*Pisma Prijatelju*“ konstatuje da je „*Sokrat u tamnici raspravljao o filozofskim problemima i nije hteo da pobjegne, mada je oko njega bilo više ljudi koji su mu obećali da će mu pomoći u bekstvu, i ostao je u tamnici da bi ljude oslobodio straha od dve najstrašnije stvari: straha od smrti i straha od tamnice*“. S tim u vezi, u svojoj knjizi „*O slobodi*“, britanski filozof Džon Stjuart Mil (*John Stuart Mill*) je naglasio da će „*uvek postojati potreba da se čovečanstvo podseća da je nekad postojao čovek po imenu Sokrat, koji je došao u sukob sa zakonitim vlastima i javnim mnjenjem svog doba... Tog priznatog učitelja svih istaknutih mislilaca koji su živeli posle njega, i čija slava preko dve hiljade godina neprestano raste, osudili su na smrt njegovi zemljaci... Sokrat je pogubljen, ali se Sokratova filozofija uzdigla kao sunce na nebeskom svodu i rasula svoju svetlost po čitavom intelektualnom nebu.*“

Slika 1. Sokrat (469.-399. pre n.e.); izvor: <https://filocentar.com/kako-je-sokrat-utemeljio-moral/>

Kratka biografija „najmudrijeg od svih Atinjana“

Sokrat (grč. Σωκράτης), utemeljivač autonomne etike koji je „*prvi filozofiju spustio s neba na zemlju, dao joj boravište u gradovima, uveo je čak i u kuće i primorao je da se bavi ispitivanjem života i morala, dobra i zla*“, rođen je 6. maja 469. godine pre naše ere u atičkoj opštini Alopeki, istočno od Atine, na južnom podnožju Likabeta. Njegov otac Sofroniskus se bavio vajarstvom, a majka Fenareta je bila babica. Sokrat je imao polubrata Patrokla, koji je bio Fenaretin sin. Prema svom imovinskom stanju, Sokrat je pripadao trećem staležu, odnosno zeugitima, zbog čega je služio vojsku u redovima takozvane hoplitske vojske. Najpre se, kao i njegov otac, bavio vajarstvom, i izvajao „*Odevene Harite*“, koje su u dužem vremenskom periodu krasile Akropolj.

U vreme Sokratove mladosti, u Atini su se pojavili predstavnici jonske filozofije, pa se on, željan znanja i višeg obrazovanja, pridružio kao učenik Arhelađu (grč. Ἀρχέλαος) iz Mileta. Uz to, bile su mu poznate kosmološke teorije velikih sistematičara, Heraklita (grč. Ἡράκλειτος), Empedokla (grč. Ἐμπεδοκλῆς) i Demokrita (grč. Δημόκριτος), zatim učenje Diogena (grč. Διογένης) iz Apolonije, Alkmeona (grč. Ἀλκμαίων) iz Krotona i Anaksagore (grč. Ἀναξαγόρας) iz Klazome.

Sokrat nije ostavio nikakve spise. Na pitanje znatiželjnika zašto sam ništa ne piše niti zapisuje, odgovarao je: „*Pisana reč liči na sliku. Čini ti se da je slika živa, ali ako je što zapitaš, ona dostojanstveno ćuti. Tako je i s pisanom reči; učini ti se da ona govori kao da nešto razume; ako li je, pak, zapitaš u želji da doznaš nešto od onoga što ona tvrdi, pokazuje svagda jedno te isto. A kad je objavljena, potuče se svuda, te dolazi i onima koji je razumeju i onima za koje*

ona nije. A kad je neko zlostavi i nepravedno naruži, svagda joj treba očeve pomoći: jer sama se ne može ni odbraniti ni sebi pomoći. Drugačija je njena rođena sestra, živa reč, jer ona se sa znanjem zapisuje u dušu onoga koji se uči, a ume sama sebe da brani i zna da govori i da čuti s kim treba. Takva je reč živa i duševna, a pisana bi se mogla obeležiti kao njena senka. Pametan čovek piše samo radi igre ili zato da sabere uspomene za zaboravnu starost, i za sebe i za svakoga drugoga ko ide istim tragom.”

U svojoj četrdestoj godini, Sokrat je otpočeo svoje filozofsko delovanje, koje je bilo njegov životni poziv. Po ceo dan se nalazio na ulicama, u radionicama, na promenadama, vežbalištima, u senovitom kutku nekog hrama, a naročito na trgu, koji je u Atini postao mesto za obrazovanje. Razgovarao je sa svakim ko je to želeo. Rođeni dijalektičar, on je, obavijen ironičnim plaštom neznanja razgovarao s mladićima, starcima, muškarcima ostalih uzrasnih kategorija, ženama, zanatlijama (tesarima, obućarima, i kovačima), umetnicima (pesnicima, vajarima i slikarima), besednicima, sofistima, mudracima, vojskovođama i državicima (Slika 2).

Slika 2. Sokratov razgovor; izvor: <https://pulse.rs/sokrat-smrt-filozofa/>

Beskrajno govorljiv i obdaren specifičnim jonskim

smislom za kritičku refleksiju, koja je iz dubine njegove prirode umela da probija elementarnom snagom, i u kojoj se duboka ozbiljnost mešala sa nevinom šalom, on je sa svima njima vodio najživlje razgovore. Tom prilikom je sa suverenom lakoćom i sa svojim jasnim logičkim mišljenjem ulazio u najrazličitije oblasti života, raščlanjivao njihove zamršene odnose, otkrivao protivrečnosti i besmislenosti, i na kraju, dolazio do istine. Za njega filozofija nije bila sadržaj, nego živa funkcija, traženje istine koje nikad ne prestaje da bude traženje, i koje, pre svega, ide za tim da pronađe odgovor na dva pitanja: šta je vrlina i šta je dobro?

Sokrat se ženio dva puta. Ime prve supruge nije sačuvano. Druga Sokratova supruga, Ksantipa, ga je, i pored stalnog insistiranja da se umesto filozofijom više bavi brigom o porodici, ipak volela i ostala na njegovoj strani sve do samog kraja. Sa Ksantipom, sa kojom se oženio u pedesetčetvrtoj godini, Sokrat je imao tri sina: najstarijeg Lamprokla, srednjeg Sofroniskusa (koji je dobio ime po imenu Sokratovog oca) i najmlađeg Meneksemusa. Kada je nad Sokratom izvršena smrtna kazna, Lamprokles je imao petnaest godina, Sofroniskus nepunih dvanaest, a Meneksemus tek osam godina.

Po svom izgledu Sokrat je bio živopisna i upečatljiva figura. Srednjeg rasta, krupne i snažne građe, sa debelim čvornovitim drenovim štapom uglačanim kao slonova kost od dugog nošenja u čvrstoj desnici, krupne glave obrasle u bradu i markantnog lica, velikih izbočenih očiju, slepljenog i širokog nosa, velikih usana i debelih usnica, on je jako impresionirao i, čak, sve fascinirao. Osim toga puštao je dugu kosu, kao što su to činili Spartanci, bez obzira na to što su u velikom delu njegovog života Atina i Sparta ratovala i bile u zategnutim odnosima.

U Atini je Sokrat bio poznat svima, i on je poznao sve. Imao je mnogo prijatelja sa kojima je do kraja života čuvao odnose izrazito visokog uzajamnog poštovanja. Ipak, svi izvori se slažu u tome da takve prijateljske realcije nikada ni u jednom momentu nisu dovele u pitanje samostalnost njegovog duha i njegov intelektualni i moralni integritet. Sa svim ljudima, bliskim, kao i sa nepoznatima, sa prijateljima pa i sa neprijateljima i protivnicima, bio je krajnje pažljiv, a u bilo kakvoj teškoj situaciji, sam je nudio svoju nesebičnu pomoć i savet. Njegovi savremenici se slažu u tome da mu po plemenitosti karaktera i širokogrudosti prema svima niko nije bio ravan. Prijateljstvo

je smatrao najdubljom vezom srodnih duša, a svaku zlo-upotrebu, ili čak i najmanju neiskrenost u prijateljstvu, najgnusnijom stvari.

Sokratov život je bio jednostavan i skroman. Njegova fizička otpornost je bila legendarna, i nju je demonstrirao u svakom pogledu i u svakoj prilici koja je to od njega iziskivala. Tako, vremenske okolnosti i godišnja doba ni najmanje nisu uticali na njega, budući da je i leti i zimi, i danju i noću bio isto obučen, i uvek je, čak i u nekim vojnim pohodima u zimskim uslovima, išao bos. Na taj način je toliko prekalio svoje telo, da nikada nije bio bolestan, uključujući i vreme velikih epidemija koje su često pogadale Atinu.

Sokrat je malo jeo. Pa ipak, ma koliko da je bio poznat po toj svojoj asketskoj, čak i isposničkoj otpornosti, Sokrat je izazivao čuđenje svojih sugrađana sposobnošću da pojede neverovatne količine hrane, a još više, podnošenjem alkohola (ostajao je trezan i posle najburnijih pijanki i niko ga nikada nije video pijanog). Njegov vedar duh je bio praćen i dobrodušnim humorom, koji mu je omogućavao da i najneprijatnije situacije prevaziđe bez sukoba. Ova crta njegove ličnosti je bila toliko naglašena, da nije zapamćeno da je izgubio kontrolu nad svojim raspoloženjem, ili da je postao agresivan.

Obdaren magnetizmom fizičke i duhovne konstitucije, iako ružan prema svim estetskim merilima, Sokrat je bio voljen od onih koji su iznad svega drugog cenili telesnu lepotu. Zbog izrazitog siromaštva je bio prekorevan: *“Ti, Sokrate, živiš životom kakav ne bi prihvatio nijedan rob... To što jedeš i piješ je najskromnije što se uopšte može naći. Tvoja odeća je najbednija krpa, a ne menjaš je ni leti ni zimi. Nikada preko ramena nisi prebacio ogrtač i uvek ideš bos, bez najskromnijih sandala. Osim toga, nikada ni od koga ne primaš novac... Ako uopšte želiš da te tvoji učenici imitiraju, treba da se proglasiš učiteljem u umetnosti siromaštva.”* Uprkos tome, izazivao je ushićenje i ljubomoru najbogatijih ljudi, koji su bogatstvo smatrali jedinom vrednošću. Sasvim je sigurno da i pored svojih fizičkih kapaciteta, neuporedivog intelekta, enormne psihičke energije i nesalomivog karaktera, Sokrat nikada ne bi uspeo da sa takvim stoičkim mirom izdrži sva iskušenja svakodnevnog života, niti da sa tolikom predanošću bukvalno do poslednjeg trenutka svoga života ostane veran svojim etičkim idealima da *“sam nije bio apsolutno uveren u svoju misiju kao obavezu koju su uparvo njemu dodeli*

bogovi, i o kojoj su obavestili preko proročišta u Delfima ne samo njega, već i čitavu Heladu.” S tim u vezi, prema svedočanstvima njegovih savremenika, Sokrat je u svakoj prilici, na svakom mestu, do kraja života ponavljao da mu je poverena misija da u duhovnom smislu *“porađa”* ljude, oslobađajući ih neznanja, i upućujući ih u suštinu vrline i istine. On je, naime, nizom pitanja iz svojih sagovornika izvlačio spoznaju istine, kao što se iz porodilje na svet izvlači novorođenče (majeutika, babička veština). *“Dokle god bude daha u meni”,* govorio je, *“i dokle god budem snage imao, neću prestati baviti se ispitivanjem istine, i vas savetovati i poučavati, govoreći po svom običaju: ~Čestiti moj čoveče, Atinjanin si, građanin najveće i po mudrosti i snazi najuglednije države, a nije te stid što se staraš za blago kako ćeš ga što više nagomilati, i za slavu, i za čast, a za pamet i za istinu, i za dušu da bude što bolja, za to se ne staraš i nimalo ne haješ~.”*

Svojom intelektualnom moći i dubinom ideja, Sokrat je privukao mnoge sledbenike i učenike, među kojima je najpoznatiji Platon (grč. Πλάτων). S obzirom da Sokrat nije ostavio svoje učenje u pisanom obliku, ono je sačuvano kroz više Platonovih dijaloga, koji rekonstruišu Sokratove razgovore sa drugim filozofima, umetnicima i običnim građanima Atine. Podaci o njegovoj ličnosti i učenju se mogu pronaći i u Ksenofontovim (grč. Ξενοφών) i Aristotelovim (grč. Ἀριστοτέλης; Aristotélēs) delima, kao i Aristofanovim (grč. Αριστοφάνης) komedijama. Tako, na primer, Aristofan govori da se Sokrat šepuri kao barska ptica, i takođe ismeva njegov običaj da prevrće očima: *“Oholo ulicom stupaš i očima popreko gledaš...”*

Sokrat se hrabro borio u Peloponeskom ratu, a kasnije je bio u atinskoj buli (skupštini). U političkom smislu, bio je protivnik radikalne demokratije, što mu je, uz ironični pristup koji je u razgovorima koristio, donelo mnogo opakih neprijatelja među populističkim profiterima toga vremena. To je 399. godine pre n.e., doprinelo da bude optužen da *“krivo radi i predaleko ide kad ispituje ono što je pod zemljom i ono što je na nebu, i kad lošiju stvar pravi boljom, i kad druge uči isto”*. Optužen je, takođe, *„da kvari omladinu, i ne veruje u bogove u koje veruje država nego u druga bića demonska.”* Pred porotom od petstojednog žrebom izabranog, slobodnog i zdravom pameću obdarenog građanina najprosvećenije antičke države, većinom od 280 glasova za prema 221 glasu protiv, osuđen je na smrt. Kao što je već prethodno istaknuto, iako je mogao da se

u poslednjem trenutku spasi bektvom, Sokrat je mirno prihvatio presudu, koja se, u atinskom zatvoru, čiji se temelji i danas naziru (Slika 3), izvršavala ispijanjem semena otrovne biljke kukute rastvorenog u tečnosti (Slika 4).

Slika 3. Ostaci zatvora u Atini u kome je bio zatočen Sokrat; izvor: <https://nportal.novosti.rs/vest/16706/zanimljivosti/viral/grcka-sokraz-zatvor-filozofija>

Savremena farmakologija, dokazala je da uzimanje više od sto miligrama kukutinog semena kod odraslog čoveka izaziva smrt usled blokade neuromišićne spojnice i paralize respiratornih mišića, zbog čega srce i mozak prestaju da se snabdevaju kiseonikom.

Slika 4. Kukuta; izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Conium_maculatum

Sokrat je osećao u sebi neku božansku snagu (unutrašnji glas, to jest *daimonion* /grč. δαίμόνιον/). Imao je i neku vrstu katelepsijskih napada, koji su ponekad trajali čitav dan i čitavu noć. Prema Ksenofontu, daimonion (božanski glasnik, savest, intuicija) ga je podsticao i opominjao na dobro, a prema Platonu, odvrćao ga je od zla. Vođen svojim daimonionom, da ne bi nešto prebrzo kazao, ili svoga slušaoca uvredio, Sokrat u svom neumornom ispitivanju ljudi je bio veoma oprezan. Nije se hvalio svojom mudrošću, nego se, mada je dubokoumno razmišljao i imao veliko životno iskustvo, pretvarao da ništa ne zna, govoreći „znam da ništa ne znam.“ Tom prilikom, u zajedničkom dijaloškom ispitivanju, Sokrat je pokazivao drugima kako stvarno ne znaju ništa o onome u čemu sebe smatraju mudrima. Svojim načinom postavljanja pitanja, on je ili rušio lažno samopouzdanje, uobraženo sveznanje i prividnu mudrost sofista i onih koji su se na njih ugledali, ili je omladini koja je bila željna pravog podučavanja na svetlost dana izvlačio znanje koje je u njima bilo sakriveno. Međutim, bilo je i neiskrenih ljudi, tobožnjih sveznalica, i oni bi se, kad bi im Sokrat uzdrmao tvrđenje, veoma neprijatno osećali i zapadali u protivrečnosti, iz kojih se zatim ne bi mogli izvući. Tada bi se, kao što je prethodno istaknuto, Sokrat služio ironijom, to jest finim pretvaranjem da ni on sam nema pravo znanje i da se zato s pitanjima obraća drugima, ne bi li pronašao nekoga ko zna. Verujući da svako u svom mišljenju može odvojiti istinu od laži, stvarno od prividnog i popraviti jednu predstavu drugom, on je smatrao da samo vešto postavljenim pitanjima, zatim preinačavanjem, popravljanjem i dopunjavanjem dobijenih odgovora (takozvanim metodičkim ispitivanjem) „trudnom“ duhu treba pomoći da „rodi“ ono što je u njegovim dubinama sakriveno kao dragoceno blago. Kao što je u praksi primenio zanimanje svog oca i postao „vajar dobrote“, tako je u teorijskom smislu primenio zanimanje svoje majke i postao „babica saznanja i istine“.

Sokrat je smatrao: (1) da ljudska mudrost počinje priznavanjem sopstvenog neznanja; (2) da život bez preispitivanja nije vredan življenja; (3) da je moralna vrlina jedino što je važno; i (4) da se dobrom čoveku nikada ne može nauditi, jer bez obzira na nevolju koja ga zadesi, njegova vrlina ostaje netaknuta. Kao etičke ideale postavio je mudrost, pravednost, razboritost, hrabrost i pobožnost. Molio se Suncu, Mesecu, i naročito Apolonu, u čijem hramu u Delfima je bio iznad ulaza uklesan natpis „Upoznaj samog

sebe“. Smisao tog natpisa Sokrat je uzeo kao svoj glavni filozofski princip, sagledavajući ceo svoj rad kao službu bogu Apolonu.

Na dan njegovog suđenja, daimonion se nije pojavio. Sokrat je iz toga zaključio da stvari treba da se okončaju onako kako će se okončati, i da nema smisla tome se suprotstavljati. To ga nije sprečilo da ostane uspravan pred sudijama, u naelektrisanj atmosferi narodnog suđenja, usred suda koji je bio podložan nestabilnosti zajedničkog mišljenja i *“strastima stada”*. Nikakva božanska intervencija, nikakvo lično preispitivanje, nikakav strah, ništa nije uznemirilo optuženog: *“Ovako stvar stoji, građani atinski, uistinu: gde se god ko sam postavi i gde proceni da je najbolje, tu, izgleda mi, treba i da ostaje i da se izlaže opasnosti, nepazeći ni na smrt, ni na šta drugo, nego na sramotu.”* Posmatrajući sebe kao žrtvu klevete, i verujući da je bolje *“pretrpeti nepravdu nego je počiniti”*, odlučio je da se povinuje nepravednim zakonima svog grada. Tokom i nakon suđenja, Sokrat je ostao veran svojim uverenjima. Njegov stav je bio u skladu sa vizijom novog života koju je ponudio Atini usred njenog ekonomskog, političkog, i kulturnog sunovrata, a to je život u službi drugima, slobodan i odgovoran. Tako je živio Sokrat, *„otac i prvi mučenik filozofije.“* A da je umro *„bez straha i plemenito“*, u tome se slažu i njegovi najverniji prijatelji i ljuti neprijatelji.

Sokrat u predvorju smrti

Nijedna nasilna smrt nije toliko dalekosežno uticala na evropsku filozofsku misao i etičku svest kao što je to bila smrtna presuda sedamdesetogodišnjem Sokratu. Iako je žrtva klevete i zavisti, Sokrat pristaje da bude pogubljen, jer *„za to nisu krivi zakoni, nije kriva otadžbina koja takve zakone ima, već su krive sudije koje ih loše primenjuju.“* Neki istoričari filozofije tvrde da su nepravedno suđenje Sokratu i njegova smrt presudno uticali na razvoj Platonove filozofske misli, koji je ovim temama posvetio četiri knjige (*„Sokratova odbrana“*, poznata i pod nazivom *„Apologija“*, *„Kriton“*, *„Eufitron“* i *„Fedon“*).

Sokratova odbrana, koja je proglašena za *„remek delo svetske literature“*, sadrži Sokratove govore na sudu, onakve kakve je ih je reprodukovao tada mladi Platon. Bez naročitog pripremanja, Sokrat se branio spokojno, ozbiljno i šaljivo, s ironijom prema tužiocima, ali uvek sa samosvesću čoveka koji se klanja jedino istini, i sa uverenjem da je pravda na njegovoj strani. Nije se ponašao kao optuženi,

nego kao učitelj sudija. S tim u vezi, Sokrat odbacuje neosnovane optužbe i objašnjava da je u svojim neprestanim debatama sa sugrađanima pokušavao da navede sabesednike da izgrađuju duh i uzdignu svoje duše putem vrline, umesto što se brinu za materijalno bogatstvo. *„Bog me je postavio uz bok ovome gradu,“* kaže Sokrat, *„kao velikom i plemenitom konju, koji je zbog svoje veličine postao mlitav i treba mu neko da ga podbode. Tako se čini da je Bog mene poslao u ovaj grad kao obada da vas, premećući se sad ovamo sad onamo, razbuđujem i podbadam, jednog po jednog, bez prestanka.”* To je bilo Sokratovo „poslanje“, koje mu je, kako je on smatrao, nametnulo božanstvo iz Delfa da bi podstakao ljude da se za svoj najplemenitiji posed, svoju dušu, brinu sticanjem mudrosti i vrline. Ako je kritikovao i raskrinkavao površna gledanja i lakomislene pretpostavke, to nije bilo zbog neozbiljne želje da iskaže svoju vlastitu nadmoćnu dijalektičku pronicljivost, već je bilo posledica namere da podstakne dobro svojih sagovornika i da sam nešto nauči.

Sokrat je *„mislio svoj život i živeo svoju misao“*. Kao ironičan duh, mogao je da kaže kako se njegova smrt ne tiče njega, nego onih ljudi koji su ga osudili na smrt. Oni će biti odgovorni pred potomcima, i imati grižu savesti i sramotu na imenu. Nije hteo da izbegne smrt, jer bi time priznao da je kriv. Bio je saradnik na poslu oko svoje smrti, govoreći da je bolje umreti poštujući zakone, nego živeti kršeći ih. Bio je kao labud, koji najlepše peva kad oseti poziv smrti. Njegova obaveza prema istini bila je jača od dužnosti prema vlastitom životu. U takvim okolnostima, smrt na koju je Sokrat osuđen i kojom se hteo suzbiti njegov uticaj, postaje trijumf njegove dosledne misaonosti, etičnosti i smirenosti, jer *„bojati se smrti, građani, ne znači ništa drugo nego smatrati se mudrim, ali ne biti mudar. To znači misliti da znaš ono što ne znaš. To niko ne zna da li je smrt upravo najveće od svih dobara za čoveka, a opet je se boje, kao da sigurno znaju da je najveće zlo. I kako da to nije neznanje, i to ono najviše prekora vredno, kad neko misli da zna ono što ne zna? A ja, građani, baš se u tome i time razlikujem od većine ljudi, pa ako bih zaista rekao da sam u čemu mudriji nego drugi, rekao bih da sam u tome što, kako ne znam ništa o prilikama u Hadu, i ne mislim da šta znam...Dakle, umesto onoga zla za koje znam da je zlo, nikad se neću bojati i kloniti onoga o čemu ne znam nije li baš dobro...“*

„Starajte se za svoju dušu“, poručuje Sokrat svojim

sudijama, „jer se vrlina ne rađa iz (materijalnog) blaga, nego se iz vrline rađa blago... Svaki čovek koji nešto vredi, ne kalkuliše sa tim da li će živeti ili umreti, već razmišlja jedino o tome da li će postupiti ispravno, kao dobar čovek ili kao loš čovek.“. „Možda nije teško izbeći smrt“, kaže on onima koji su ga osudili, „nego je mnogo teže izbeći nevaljalstvu, jer ono trči brže nego smrt...Ja bih radije umro govoreći na svoj način, nego govorio na vaš način i živeo. Jer ni u ratu ni u zakonu čovek ne bi trebalo da koristi svaku moguću opciju da izbegne smrt. U ratu nema sumnje da kada čovek odbaci svoje oružje i padne na kolena pred svojim goniteljima može izbeći smrt, ako je čovek spreman reći i uraditi bilo šta. Težina, prijatelji moji, nije u izbegavanju smrti, nego u izbegavanju nepravednosti, jer to ide dublje nego smrt...“. Osim toga, Sokrat konstatuje: „Pošto sam ispunio svoju dužnost i prema bogovima i prema ljudima, upravo sada jeste najbolji momenat da umrem, budući da ću izbeći sve neprijatnosti starosti.“ U tom kontekstu, Ksenofont u svojim „Uspomenama o Sokratu“ insistira na unutrašnjoj odluci Sokrata da izabere smrt: „I pre ovog suđenja Sokrat je već odlučio da je došlo vreme da se umre – ako ne upravo tada, svakako ne ni mnogo kasnije ... I govorio je da ako produži da živi, verovatno bi morao da podnosi loše strane starosti i gubljenje intelektualne moći, čime bi postajao inferioran upravo u onim kvalitetima koji su mu odredili život, i u kojima je bio toliko superioran.“

U predvorju smrti, Sokrat ističe da ona može biti, ili večni san, što je „*blagodeť*“, ili seoba na drugi svet (Had) gde će imati zadovoljstvo da se sastane i da razgovara sa velikim ljudima iz prošlosti (Orfej, Hesiodom, Homerom, Palamedom, Agamemnonom, Odisejom, Sizifom i hiljadama drugih). U oba slučaja ne treba se bojati kraja života, kaže Sokrat: „Videćemo da li ima velikog razloga nadati se da je smrt dobra, zbog jedne od dve stvari: ili je smrt stanje ništavila i totalne nesvesti, ili, kako ljudi kažu, postoji promena i migracija duše s ovog sveta na drugi. Pretpostavimo da nema svesti, nego je u pitanju spavanje kao ono koje je bez snova, smrt će tada biti neizreciv dobitak. Jer ako bi osoba odabrala noć u kojoj njen san nije ometan čak ni snovima, i kad bi to uporedila sa drugim danima i noćima svoga života, i kad bi nam rekla koliko dana i noći je bilo u životu koje su bile bolje i ugodnije od ove, mislim da bilo koji čovek, običan ili kralj, ne bi našao mnogo takvih dana i noći. Ako je smrt ovakva, ja kažem da je umreti dobitak, jer večnost je onda samo jedna noć. Ali ako je smrt putovanje

na drugo mesto, i tamo, kako ljudi kažu, svi mrtvi borave, kakvo dobro, o prijatelji i sudije, može biti veće od toga? ...Iznad svega, ja ću moći da nastavim svoju potragu za istinom i znanjem, kao na ovom svetu. Učiću ko je mudar, i ko se pretvara da je mudar, a nije... Kakva beskrajna sreća će biti razgovarati s njima i ispitivati ih! Jer u tom svetu ne bi ubili čoveka zbog ovoga, sigurno ne. Jer pored toga što bi bili srećniji u tom svetu nego u ovom, bili bi besmrtni, ako je ono što se govori istina.“

Poslednja Sokratova želja, u neku ruku testament, odnosi se na brigu o njegovoj deci. Naime, Sokrat je zamolio da sa njegovom decom postupaju onako kao što je on postupao s njima, tj. neka ih opominju ako vide da se brinu za sve ostalo pre nego za dušu. „Ali već je vreme da odlazim“, poručuje sudijama u poslednjoj rečenici Sokrat, „ja u smrt, vi u život. A ko od nas ide ka boljem spasenju, to niko ne zna osim Bog“.

Filozof Karl Jaspers je napisao da je Platonov „Fedon“, uz „Sokratovu odbranu“ i „Kritona“, „jedno od onih nezamenljivih dela koja predstavljaju duhovnu hranu čovečanstva“. Osim prikaza poslednjeg Sokratovog dana i njegove smrti, „Fedon“ sadrži raspravu o duši, i o tome šta se može očekivati nakon smrti. U tom kontekstu, „*biti filozof*“, ističe Sokrat, „znači razmišljati i pripremati se za smrt“. On ukazuje da nam za saznanje o najvećim istinama ne mogu pomoći čula (poput vida, sluha, i dr.), odnosno telo, nego duša, tj. misao koja najbolje saznaje istinu onda kada je pod najmanjim uticajem spoljnjih čula. Međutim, duša je „*prikovana*“ uz telo čulnim zadovoljstvima, kao i mukama. Dobar deo „Fedona“ sadrži argumentaciju o postojanju duše, koja je neuništiva i opstaje i nakon smrti (teorija cikličnog kretanja, prethodno sećanje, teorija večnih ideja, i dr.). Smrt, ta misterija prelaska iz prisustva u večno odsustvo, nastaje onda kada se razdvoji duša od tela: „Živi proizilaze od mrtvih, baš kao što mrtvi proizilaze od živih... Kada se smrt približi čoveku, onda umire ono što je smrtno u njemu, dok ono besmrtno odlazi, nedirnuto i neuništivo, prepuštajući telo smrti... U Hadu, duša nosi samo svoju kulturu i svoje sklonosti...“

„Fedon“ se završava prikazom Sokratove smrti, koji u savršenom miru, sa osmehom, vedro i pribrano ispija pripremljeni otrov, umirujući potresene i uplakane učenike i prijatelje (Slika 5).

Slika 5. Žak-Luj David, Sokratova smrt, Muzej umetnosti Metropolitena, Njujork; izvor <https://pulse.rs/sokratova-odbrana-i-smrt/>

Istoričar Andre Bonar doživljava Platonovog „Fedona“ kao mešavinu logičkog dokazivanja, retorike i poezije, dok autora ovog dela vidi kao „logičara koji izlaže kao da je profesor geometrije, i koji je u isto vreme majstor govorništva i čarobnjak rečenice.“ Jedan od najuticajnijih književnika dvadesetog veka, Horhe Luis Borhes u svom eseju koji se odnosi na besmrtnost pominje Platonovog „Fedona“, nalazeći, pri tom, u njemu „najdirljivije i najpatetičnije rečenice koje je Platon napisao u svom životu“. Borhes, pored ostalog, govori i o dirljivom odlomku pred pogubljenje, kada emocionalna patnja među Sokratovim učenicima raste, dok Sokrat kometariše svoj osećaj zadovoljstva što na nogama više nema okove, neobazirajući se na predstojeće izvršenje smrtno kazne: „Uđe sluga, pristupi k njemu i reče: ~,0 tebi, Sokrate, neću misliti što mislim o drugima, koji se ljute na mene i proklinju me kad ih pozovem da po naređenju vlasti piju otrov. Ali tebe sam ja i inače upoznao za ovo vreme kao najplemenitijeg, najozbiljnijeg i najboljeg čoveka među svima onima koji su ikada ovamo došli. Zato sam i sada čvrsto uveren da se ne ljutiš na mene, nego na krivce, a ti ih poznaješ. I znaš, razume se, radi čega sam ti sada došao, pa mi ostaj zbogom i gledaj da što lakše podneseš ono što je neminovno~!.. Sokrat: Kako li je blagorodan taj sluga! Sve vreme obilazio me je, i sa mnom razgovarao ponekad, i bio veoma ljubazan! Pa i sad, evo, kako su mu iskrene suze što ih nada mnom lije! Nego, Kritone, slušajmo ga, i neka mi donese otrov ako je istucan, ako nije, neka ga čovek istuca. Kriton: Ali ja, Sokrate, mislim, sunce još sija

na gorama i još nije zašlo. A znam ujedno i za druge da su posle naređenja veoma dockan otrov uzimali; a i pre toga su se obilno najeli i napili, a neki su se, čak, sastali i sa ženama za kojima su žudeli. Zato nemoj da žuriš. Još ima vremena. Sokrat: Naravno, Kritone, oni o kojima ti govoriš rade tako. Oni misle da će nešto postići ako to rade. Ali ja neću to raditi, jer ako ispijem otrov malo kasnije, mislim da time neću dobiti ništa drugo nego sam sebi steći sramotu, zato što žudno prijanjam za život i pošteđujem ga kad u njemu ničega više nema. Nego hajde, poslušaj me i čini onako kao što ti kažem. Kad je to čuo, namignu Kriton svom slugi, koji je stajao pored njega. I sluga izađe, a pošto se dugo vremena zadržao, dođe s onim čovekom koji je imao naređenje da mu pruži otrov, i već ga je nosio u peharu istucana. A kad Sokrat ugleda čoveka reče: Dobro, dragi moj, ti se razumeš u te stvari: šta treba da radim? Sluga: Ništa drugo nego, kad popiješ, da hodaš okolo dok ti noge ne otežaju, a onda lezi. Otrovan će već sam učiniti svoje. I pri tom pruži pehar Sokratu. A on ga uze i sasvim vedro, Ehekrate, bez i malog drhtaja ili promene boje u licu, nego, kao što je bio njegov običaj, iskolači oči na čoveka i zapita ga: Šta kažeš za ovaj napitak? Sme li se što izliti kome za žrtvu ili ne? Sluga: Samo toliko, Sokrate, priređujemo koliko mislimo da je dovoljno. Sokrat: Razumem, ali je valjda slobodno bar pomoliti se bogovima, a to je, čak, i potrebno da seoba odavde k njima bude srećna. To ja i molim ovim, i neka mi se to ispuni. I čim to reče, primače pehar k ustima, pa sasvim lako i prijatno otrov ispi. I većina od nas umela je prilično da se uzdržava od plača, ali kad ga videsmo kako pije i kako je ispio, ne mogasmo se više savlađivati, nego i meni samome, mada sam se otimao, suze potokom potekoše, tako da sam lice pokrio i stao sebe oplakivati; ne njega, nego svoju sudbinu što moram da izgubim takvog prijatelja. A Kriton je već pre mene bio ustao jer nije mogao da zaustavi suze. A Apolodor je već i pre toga neprestano suze ronio, a sada baš udari u ridanje i stade plakati i žalostiti se, tako da je sve prisutne dirnuo u srce, osim samoga Sokrata, koji reče: Šta to radite, čudnovati ljudi? Ja sam žene baš zato i uklonio odavde, da ne greše tako, jer sam čuo da treba umirati u pobožnoj tišini. Zato ćutite i budite hrabri. Posle tih reči, mi se postidesmo i prestadosmo plakati. A on prošetalo malo, pa kad primeti da mu noge otežavaju, legne na leđa, kao što mu je čovek savetovao. I u isti mah onaj što mu je pružio otrov stane ga pipati, i na mahove gledati mu stopala i udove; zatim mu stopalo čvrsto stisne i zapita

ga da li oseća, a on odgovori da ne oseća. I zatim opet učini isto i sa potkolenicama; i pritiskajući tako po telu pokazivaše nam kako se hladi i koži. I on ga je i dalje pipao, i najzad reče: kad mu otrov stigne do srca, onda će preminuti. Već mu je bio trbuh gotovo skroz hladan, i on se otkrije, jer je bio pokrio glavu, i reče poslednje riječi: Kritone, Asklepiju dugu-jemo petla. Prinesite tu žrtvu, nemojte zaboraviti. Kriton: Prinećemo, nego gledaj imaš li šta drugo još da nam kažeš? Na to pitanje Sokrat više ne odgovori, nego se za trenutak stane trzati, a onaj ga čovek otkrije: oči mu behu ukočene. Kad Kriton to vide, zatvori mu usta i zaklopi oči. Tako nam se, Ehekrate, prestavio naš prijatelj. To je bio svršetak čoveka koji je, kao što mi smemo tvrditi, od svih savremenika koje smo mi upoznali, bio najbolji, najumniji i najpravedniji“.

Stari Grci imali su običaj da bogu medicine, Asklepiju, žrtvuju petla kada bi se izlečili od bolesti. S obzirom da petao koji kukuriče označava buđenje i početak novog dana, veruje se da Sokrat svojim poslednjim rečima „hoće da kaže da je ovozemaljski život smatrao za bolest i da će smrću ozdraviti.“

Zaključak

Sokrat je svojim životom, ličnošću, karakterom, ponašanjem i poučavanjem svedočio o filozofiji na drugačiji način u poređenju sa bilo kojim drugim filozofom. Slavni he-lenista i klasični filolog, akademik Miloš Đurić je Sokratov završetak života „bez ikakva klicanja u propasti, i bez ikakva otimanja u trzajima bola“ uporedio sa suncem „koje blago na gorama sija i tiho prosipa svoje poslednje zlato.“ Sokrat, kao „utešitelj ljudske duše“ i jedan od najvećih učitelja u istoriji čovečanstva, s razlogom ne prestaje da pobuđuje pažnju brojnih istraživača i pripadnika širokog spektra najrazličitijih profesija, i to posle više od dva milenijuma nakon što je napustio ovaj svet. Međutim, čini se da je u savremenom dobu prisutniji nego ikada pre, imajući u vidu reklame za razne proizvode, filmove, književna dela, muzičke grupe, i slično. U potpunosti su se obistinile reči mudrog Ksenofonta da je nemoguće zaboraviti takvog čoveka: „Sokrat je od sebe stvorio čoveka korisnog i, čak, neophodnog svim vrstama ljudi, svim karakterima i svim profesijama. Zaista, nema sumnje da je svako ko je slušao njegove razgovore, mogao imati veliku korist za sebe; čak i samo sećanje na njega, sada kada je mrtav, i dalje je izuzetno korisno njegovim prijateljima. Ozbiljan ili vedar, bilo šta da kaže, uvek je to bilo nešto što će vas učiniti boljim čovekom nego što se pre toga bili.“

Korišćena literatura

- Aristotel, *Nikomahova etika* (Beograd: Nolit, 1970.).
- Atanasijević Ksenija, *Antička filozofija* (Beograd: Plato, 2007.).
- Borazio Đan Domenico, *O umiranju: šta znamo, šta možemo da uradimo, kako da se pripremimo* (Beograd: Laguna, 2017.).
- Čokorilo Radovan. “Sokratova eudaimonija i savremeno vaspitanje”, *Radovi Filozofskog fakulteta Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu*, br. 12, knjga 2 (2010), Pale, 267-281.
- Durant Vil, *Um caruje: životi i mišljenja velikih filozofa* (Beograd: Novo delo, 1932.).
- Đurić Miloš, Sokrat. U: Đurić M, *Istorija helenske etike* (Beograd: Dereta, 2020.), 323-378.
- Enas Džulija, *Antička filozofija: sažeti priručnik* (Beograd: Laguna, 2019.).
- Erić Ljubomir, Strah od umiranja. U: Erić Lj i saradnici, *Enciklopedija straha* (Beograd: Službeni glasnik, 2015.), 456.
- Frankena William, Primjer etičkog mišljenja – Sokrat. U: Frankena W, *Etika* (Zagreb: Kruzak, 1998.), 1-3.
- Gavrić Anto, “Terapeutska funkcija filozofije”, *Bogoslovska smotra* 2022;92(2):191-205.
- Hese Helge, Znam da ništa ne znam. U: Hese H, *Ipak se okreće: šetnja kroz svetsku istoriju u 80 rečenica* (Beograd: Laguna, 2010.), 31-35.
- Horvat Saša, “Zašto Platon nije zaplakao u Fedonu”, *Bogoslovska smotra* 2015;85(4):1027-1048.
- Ivanović Slavko, *Mudrosti antičke Grčke i starog Rima* (Beograd: Lento, 2003.).
- Ivezić Vesna, “Strah od smrti i težnja ka besmrtnosti – vječne paradigme čovekovog suočavanja sa smrću”, *In medias res* 2021;10(19):3043-3067.
- Janković Vladeta, Mihailović Dejan, *Bez opoziva-poslednje reči znamenitih ličnosti* (Beograd: Laguna, 2023.), 48-50.
- Kajtez Nikola. Teorija saznanja od Helena do Dekarta. U: Kajtez N, *Enciklopedija filozofskih nauka: I tom-Filozofija saznanja* (Beograd: Službeni glasnik, 2021.), 50-62.
- Kajtez Nikola. Antičko shvatanje čoveka. U: Kajtez N, *Enciklopedija filozofskih nauka: IV tom-Filozofija kulture* (Beograd: Službeni glasnik, 2021.), 391-396.
- Kajtez Nikola. Antičko shvatanje religije. U: Kajtez N, *Enciklopedija filozofskih nauka: V tom-Filozofija duha* (Beograd: Službeni glasnik, 2021.), 257-263.
- Kjubler-Ros Elizabet. *O smrti i umiranju: šta lekari, sestre, duhovnici i porodica mogu da nauče od umirućih* (Beograd: Čigoja, 2010.).
- Koplston Frederik. Sokrat. U: Koplston F, *Istorija filozofije: Grčka i Rim* (Beograd: Dereta, 2015.), 141-161.
- Ksenofont. *Uspomene o Sokratu* (Beograd: BIGZ, 1980.).
- Lopandić Duško. “Sokratova odbrana i smrt.” Dostupno na:

- <https://pulse.rs/sokratova-odbrana-i-smrt/> (pristupljeno 12.05.2025.).
- Macut Ivan. "Sokratova smrt-autentični način filozofiranja", *Počeci* 2006;7(1):21-34.
- Marić Dragana. "Attitudes towards death and end-of-life care", *Medicinska istraživanja* 2023;56(4):81-85.
- Marić Jovan. Etička učenja antičkog doba. U: Marić J, *Medicinska etika* (Beograd: MEGRAF, 2005.), 81-92.
- Marinof Lu. Sokratovski dijalog. U: Marinof L, *Platon, a ne prozak: primena drevne mudrosti u rešavanju svakodnevnih problema* (Beograd: Kontrast, 2024.), 285-287.
- Menčik David. "Politički i etički motivi za nadvladavanje emocija u Platonovoj i Senekinoj filozofiji – sa fokusom na strah od smrti", *3rd Summa Studiorum Philosophiae* 2021;81-98.
- Milić Branko. „Sokrat-smrt filozofa“. Dostupno na: https://pulse.rs/sokrat-smrt-filozofa/#google_vignette (pristupljeno 12.05.2025.).
- Milić Branko. „Sokrat-život za istinu“. Dostupno na: <https://filozofskitekstovi.wordpress.com/2010/03/13/sokrat-%E2%80%93-život-za-istinu/> (pristupljeno 12.05.2025.).
- Mill John Stuart, *On Liberty and Other Essays* (Oxford: Oxford Paperbacks, 2008.).
- Muhić Ferid. „Filozofi utešitelji – Sokrat i Platon“, *Univerzitetska biblioteka „Nikola Tesla“ u Nišu*, br. 10 (2019). Dostupno na https://www.ubnt.ni.ac.rs/legacy/images/pdf/digitalna%20biblioteka/pdf/Biblioteka_Monografije/NOVO/M_010_Filozofi_Utesitelji.pdf (pristupljeno 12.05.2025.).
- Neimarlija Lamija. „Sokratova ironija poricanja znanja“, *A priori- naučno-popularni časopis* 2022;2(1):34-43.
- Nenadović M. Milutin. Etička učenja u antičkoj Grčkoj. U: Nenadović MM, *Medicinska etika* (Beograd: BIGRAF, 2007.), 69-74.
- Olasen Ijan, *Pitajte filozofa: odgovori na vašu najvažniju, neočekivana i sva ostala pitanja* (Beograd: Laguna, 2021.).
- Platon, *Dijalozi* (Beograd: Grafos, 1982.).
- Platon, *Odbrana Sokratova* (Beograd: Dereta, 2008.).
- Radošević Anđelko, *Misli antičkih filozofa* (Beograd: Alinari-Otvorena knjiga, 2003.).
- Rasel Bertrand, *Istorija zapadne filozofije* (Beograd: Narodna knjiga, 1998.).
- Rode Ervin, Platon. U: Rode E, *Psyche: kult duše i vera u besmrtnost kod Grka* (Beograd: Zlatno runo-Milestone, 2024.), 348-366.
- Selimović Meša, *Tvrđava* (Beograd: Vulkan izdavaštvo, 2022.).
- Seneka Lucije Anej, *Pisma prijatelju* (Beograd: Dereta, 2009.).
- Sijani Žan-Luj, *Doktor Sokrat-za vremena kriza i katastrofa* (Beograd: Kontrast, 2023.).
- Šušnjić Đuro, *Sokrat:život za istinu* (Beograd: Čigoja, 2003.).
- Šušnjić Đuro, *Drama razumevanja:od kulture govora prema kulturi razgovora* (Beograd: Čigoja, 2004.).
- Tolstoj Nikolajevič Lav, *Grčki učitelj Sokrat* (Novi Sad: Srpska knjižara i štamparija braće Popović, 1895.).
- Vajner Erik, Kako se pitati kao Sokrat. U: Vajner E, *Sokrat ekspres: šta nas mrtvi filozofi mogu naučiti o životu* (Beograd: Areté, 2023.), 29-53.
- Vuković Ivan, Duševne moći. U: *Vuković I, Platon i Kant: saveti za dobar život* (Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2016.), 17-26.